

بررسی تطبیقی رباعیات مجد همگر نسخه بریتانیا با دیگر نسخ خطی و چاپی

دکتر احمدرضا یلمه‌ها*

چکیده

خواجه مجدالدین بن احمد همگر معروف به مجد همگر از شاعران مشهور ایران در قرن هفتم هجری است. او را در ادب فارسی بیشتر از روی حکمی که در مقایسه امامی هروی و سعدی کرده است، می‌شناسند. وی شاعری سهل و ممتنع سراسر است. رباعیات متعدد و لطیف عاشقانه و گاه حکمی و اجتماعی وی، از بهترین ترانه‌های شعر و ادب فارسی است. تاکنون از دیوان این شاعر، نسخه مصحح و منقحی تدوین و چاپ نگردیده است. تنها نسخه خطی چاپی دیوان وی، به واسطه احمد کرمی در سال ۱۳۷۵ از سوی انتشارات «ما» به چاپ رسیده است. نسخه‌هایی که در تصحیح این دیوان در دسترس مصحح بوده، همگی پس از قرن یازدهم هجری کتابت گردیده است. یکی از قدیم‌ترین و ارزنده‌ترین نسخ، از رباعیات این شاعر، نسخه‌ای است که در سال ۶۹۷ هجری، توسط نوه وی (اسحق بن قوام بن مجد همگر) کتابت گردیده و مشتمل بر بخش عظیمی از رباعیات اوست. این پژوهش بر آن است تا به تطبیق و مقایسه این نسخه نفیس با دیگر نسخه‌های خطی و چاپی، به گونه‌های تحریف رباعیات این شاعر در نسخه‌های متعدد و نیز نسخه چاپی پردازد و ضرورت تصحیح و چاپ رباعیات وی را بر اساس قدیم‌ترین نسخ، تبیین نماید.

واژه‌های کلیدی

دیوان، قرن هفتم هجری، رباعی، مجد همگر، نسخه‌های خطی، تصحیح و تحریف.

مقدمه

خواجه مجدالدین بن احمد همگر معروف به ابن همگر و مجد همگر، از شاعران معروف قرن هفتم هجری است. وی در اشعار به نام خود «مجد» و به نام پدرش «احمد» که به همگر «رفوگر» معروف بوده، اشاره کرده است. تاریخ تولد این شاعر را ۶۰۷ هجری و وفات او را ۶۸۶ هجری نوشته‌اند. وی را در ادبیات فارسی غالباً از روی حکمی که در

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان ayalameha@yahoo.com

مقایسه امامی هروی و سعدی کرده است، می‌شناسند. نوشته‌اند که بعضی از معاصران، عقیده او را درباره امامی هروی و سعدی و رجحان یکی بر دیگری پرسیدند و او گفته است:

در شیوه شاعری به اجماع امم هرگز من و سعدی به امامی نرسیم

گویند سعدی این شعر را شنیده و رنجیده و به طنز چنین پاسخ داده است:

همگر که به عمر خود نکرده است نماز آری چه عجب گر به امامی نرسد

(سعدی، ۱۳۷۴: ۱۶۳)

از مجموع آنچه درباره این شاعر نوشته‌اند، به نکات برجسته زیر می‌توان اشاره کرد:

۱- تذکره نویسان علاوه بر اینکه وی را از بهترین شعرای قرن هفتم هجری دانسته‌اند، به خوشنویس بودن وی اشاره کرده و نوشته‌اند تمام خطوط را نیکو می‌نوشته است (نفیسی، ۱۳۱۳: ۳۶).

۲- چنانکه از بعضی ابیات این شاعر برمی‌آید و تذکره‌نویسان نیز تصریح کرده‌اند، وی از تند نویسان زمان خود بوده و سلجوقنامه را در ظرف چند ساعت به اتمام رسانده است:

به چند ساعت روزی کم از دو دانگ شبی

به سال ششصد و شصت و نه از حساب عرب شب دوشنبه و فرخنده سلخ ماه صیام

سعید نفیسی می‌نویسد: «از این ابیات برمی‌آید که آن کتاب را در شب دوشنبه سلخ ماه رمضان سال ۶۶۹، در ظرف چند ساعت تمام کرده است. به اسم سلجوقنامه دو کتاب به زبان فارسی است. یکی کتابی است به نثر در تاریخ سلجوقیان روم، از امیر ناصرالدین یحیی بن مجد الدین محمد ترجمان، معروف به ابن بی‌بی، که مختصری از آن شامل نزدیک ده هزار بیت در ۳۳۷ صفحه در لیدن چاپ شده و متداول است و دیگر منظومه‌ای است از ملک‌الشعرا بهاء‌الدین احمد بن محمود قانع طوسی در تاریخ سلجوقیان روم، شامل سیصد هزار بیت و مجد همگر هر کدام از این کتاب را که در یک روز نوشته باشد، کار دشواری انجام داده و پیداست که به منتهی درجه تند قلم بوده است و چنانکه می‌نویسد برای این کار از بهاء‌الدین محمد سه هزار دینار جایزه گرفته است» (پیشین، ۳۷).

۳- از سخنان وی بخوبی برمی‌آید که در شعر فارسی و در گفته پیشینیان بزرگ خویش، ممارست کامل داشته و قصاید ایشان را استقبال و بسیاری از سخنان ایشان را تضمین کرده است.

۴- چنانکه از گفته‌های تذکره‌نویسان مستفاد می‌شود، وی مردی خوش محاوره و لطیفه‌گوی و شیرین سخن بوده است. صفا می‌نویسد: «به خواجه مجدالدین بن همگر، علاوه بر خوشنویسی و خوشگویی و ندیمی مجلس سلاطین و حکام و داشتن حسب و نسب عالی و قبول تمام در نزد حکام و اهل جاه و دولت و اشراف و ملک‌الشعرا فارسی و عراق عجم و مرجعیت در داوریه‌های ادبی، لطایف و ظرایفی نیز نسبت داده‌اند که بین‌الخواص و العوام مذکور است و مشهور» (صفا، ۱۳۷۳: ۵۳۳/۳).

به هر حال، این شاعر پایان زندگی خویش را در اصفهان گذرانده و در ۱۷ صفر سال ۶۸۶ در اصفهان درگذشته است. «چنانکه بدرالدین جاجرمی، سراینده نامور آن دوران، در مرگ او سروده است:

سال هشتاد بود ششصد و شش

که شد از اصفهان به دار بقا

هفده بگذشته بد ز ماه صفر

منبع فضل مجد دین همگر

و هم در این سال، امامی هروی و بدرالدین جاجرمی، یکی از پس دیگری، به چند روز در گذشته‌اند؛ چنانکه ملک‌الشعرا فخری اصفهانی گفته است:

مجد همگر که بود صدر کفات	شیخ اصحاب امامی هروی
در سپاهان چو در رسید ممات	بدر جاجرمی آن نکو سیرت
به دو مه یافتند هر سه وفات	در ثمانین و ست وستمایه

(نقل از نفیسی، ۱۳۱۳: ۸۰)

اهمیت دیوان این شاعر (جدا از قصاید و غزلیات) به خاطر رباعیات سهل، روان و لطیف است. تصاویر خیال‌انگیز به کار رفته در رباعیات وی، وقتی با تجربیات حسی شاعر درمی‌آمیزد، بی‌نظیر است. این تصاویر بدیع و زیبا باعث گردیده، رباعیات این شاعر را به گونه ترانه‌های لطیف و عاشقانه‌ای درآورد که او را در بین شاعران رباعی سرای همعصر ممتاز سازد. اندیشه‌های باریک و دقیق و مضامین به کار رفته در این رباعیات نیز قابل توجه است. این اندیشه‌ها گاهی با مضامین حکمی و اجتماعی درآمیخته و رباعیات حکمی و اجتماعی زیبایی را می‌سازد. گفتنی است کثرت رباعیات این شاعر نیز از جهت سبک‌شناسی تاریخی، قابل بررسی است؛ چرا که این شاعر را به عنوان شاعری قصیده‌سرا می‌شناسند. در حالی که از وی بیش از ۱۰۰۰ رباعی در جنگها و تذکره‌های خطی و چاپی وجود دارد که فقط ۶۰۹ رباعی از این مجموع در نسخه مکتوب به خط ثوّه او باقی مانده است. بر این اساس، مجد همگر را از لحاظ کمیت رباعیات، می‌توان از رباعی‌سرایان مهم قرن هفتم هجری به شمار آورد که این نکته کمتر مورد توجه تاریخ ادبیات نگاران و تراجم احوال نویسان واقع شده است.

دیوان این شاعر پرمایه و لطیف طبع، برای نخستین و آخرین بار توسط احمد کرمی در سال ۱۳۷۵ از سوی انتشارات «ما» به چاپ رسید. این دیوان مشتمل بر مقدمه‌ای است که برخی از سخنان نویسندگان درباره این شاعر و نیز مجموعه دیوان وی را از قصاید و غزلیات و رباعیات در بر دارد.

مصحح در تهیه این دیوان، چند نسخه متعلق به قرن یازدهم و پس از آن در دست داشته و تنظیم و تفکیک اشعار کتاب نیز بر مبنای نسخه‌ای صورت پذیرفته که کتابت جدیدی داشته است. مصحح در مقدمه می‌نویسد: « تنظیم و تفکیک اشعار این کتاب، بر مبنای نسخه سوم نگارنده با اندکی اختلاف می‌باشد؛ اگرچه در بخشهای آن اختلاط قصیده، قطعه، غزل و معما ملاحظه می‌شود، همچنین محسوس است که بعضی از سروده‌های مجد همگر کامل نیست. بخصوص در بخش رباعی‌ها کمبود آن واضح است و گاهی مصراعها تکرار شده و ضعفهای دیگر نیز وجود دارد» (مقدمه دیوان ص ۹).

چنانکه مصحح نیز اشاره می‌کند رباعیات مندرج در دیوان چاپی، دارای کمبودها و ضعفهایی است. بسیاری از ابیات دارای اختلالات وزنی است. در برخی از ابیات قافیه تکرار گردیده و یا رعایت ردیف و قافیه نشده است. بسیاری از ابیات بکلی تعویض و تبدیل گردیده و یا مصراعها و ابیات آن جا به جاست. بسیاری از کلمات نیز محرف گردیده و مفهوم درستی از ابیات استنباط نمی‌شود. برخی از رباعیات اصیل این شاعر نیز در این دیوان مشهود نیست که همگی این موارد بر نامستند و مغلوط و محرف بودن نسخه‌های در دسترس مصحح اشاره دارد.

یکی از نسخه‌های نفیس و نادر از رباعیات این شاعر، نسخه‌ای است که اصل آن متعلق به موزه بریتانیاست و عکسی

از آن در کتابخانه مجتبی مینوی نگهداری می‌شود. این نسخه توسط کاتبی به نام محمد شاه بن علی بن محمود شاد بخت اصفهانی در سال ۶۹۲ هجری نوشته شده و مجموعه‌ای از دواوین شش شاعر قرن پنجم و ششم است که این مجموعه ۱۸۰ برگ در دو جلد به ترتیب شامل دیوانهای ابوالفرج رونی، ازرقی هروی، انوری ابیوردی، عثمان مختاری و مجد همگر است. هر برگ شامل عکسی در دو صفحه اصل و بر روی هر صفحه ۳۱ سطر دو بیتی، مسطور است (یعنی ۶۲ بیت) غیر از ابیاتی که از قلم کاتب افتاده بوده و وی آن را با همان خط در حواشی افزوده است. نسخه بدلها را نیز کاتب با علامت «خ ل» گاهی بالای کلمات متن و گاهی در حواشی نوشته است. متن کتاب و عناوین که با قلمی درشت‌تر است، همه به خط ثلث تحریری خوش و استادانه، پخته و یکدست و با اعمال تمام جزئیات قواعد و دقایق املا و رسم‌الخط صحیح قدیم فارسی، کتابت گردیده است. این نسخه در سال ۶۹۷ هجری در تصرف خواجه فخرالدین احمد بوده و وی به نوه مجد همگر فرموده تا رباعیات جدش را در بین اوراق سفیدی که بین دواوین مندرج در این مجموعه بوده، بیفزاید.

آغاز رباعیات مندرج در نسخه بریتانیا:

دیدمش چو سرو سهی آن سبز قبا	بر دست گرفته باشه‌ای صید ربا
با باشه چو باد صید جویان بگذشت	این مرغ دلم ربود و آن مرغ هوا

پایان نسخه:

در صفحه پایانی این نسخه، ده بیت از اسحق بن قوام بن مجد همگر آمده که در آن اشاره شده که به امر خواجه احمد، به تصحیح و کتابت رباعیات جدش مجد همگر اقدام نموده است. بدین ترتیب:

مَنْ خدای را که به فرخنده روزگار	از قطره‌های ژاله این کلک مشکبار
زیب و جمال یافت به تصحیح سر به سر	مانند باغ از ابر گهر بار در بهار
این نسخه رباعی از اشعار جدم آنک	هر لفظ از او به قیمت دری است شاهوار
در روز جمعه پنجم ماه صفر که هست	خی صاد و زی ز هجرت تاریخش از شمار
بر موجب اشارت مخدوم اعظم آنک	چرخ‌ی است کامران و جهانی است کامکار
فرخنده فخر ملت و دین، خواجه جهان	دارنده زمانه و دارای روزگار
آن در بحر، خواجه دنیا، نصیر حق	احمد خجسته سایه الطاف کردگار
دایم قرار دولت او باد تا بود	بنیاد چرخ و قاعده دور بر قرار
جاهش چنانکه صیثش از این نظم جاودان	عرش چناک نامش از این شعر پایدار

«کاتبه و قابله العبد الاصغر اسحق بن قوام مجد همگر و کتب بمقام تبریز حماها الله تعالی و الحمد لله شکرًا».

نمونه رباعیات تازه یافته مندرج در نسخه مذکور:

یک لحظه کسی با تو پری وش نشست	کز تو پس از آن، بر سر آتش نشست
تا دیده تو را دید، دگر هیچ نخفت	تا با تو نشست دل، دگر خوش نشست

کم گیر شکیب من و پوشیدن راز
عمری که به امید تو ضایع کردم

با عهد تو زنهار نخوردم هرگز
جز با دل رازدار محرم با کس

می‌سوزم هر شب ز فراق تا روز
مپسند در این فراقم ای سنگین دل

حالم زغم توست به صد زاری و سوز
در سینۀ من آتش دوری مفروز

در مقدمه دیوان انوری به تصحیح مدرس رضوی، از قول مجتبی مینوی درباره این مجموعه، توضیحاتی بدین گونه آمده است: « این نسخه در سال ۶۹۷ در تبریز، در تصرف خواجه فخرالدین احمد فرزند خواجه نصیرالدین:

آن در بحر خواجه دنیا نصیر حق احمد خجسته سایه الطاف کردگار

بوده است و او به اسحق بن قوام بن مجد همگر (یعنی نوه مجد همگر شاعر) فرموده است که رباعیاتش را بر این مجموعه بیفزاید و او بر اوراق سفیدی که بین دواوین و در آخر دیوان مختاری مانده بوده است، رباعیات مذکور را به ترتیب حروف تهجی درج کرده است » (مدرس رضوی، مقدمه، ۱۲۸).

از آنجا که تاریخ وفات مجد همگر ۶۸۶ هجری است و این نسخه چنانکه اشاره گردید، در ۶۹۷ هجری (یعنی یازده سال پس از مرگ شاعر، توسط نوه شاعر) کتابت گردیده، قدیمترین و نفیسترین نسخه موجود از دیوان این شاعر است که در این مقاله با مقابله این رباعیات با دیوان چاپی و چند نسخه خطی دیگر از دیوان این شاعر، ضرورت تصحیح و چاپ رباعیات این شاعر بر اساس قدیمترین نسخه تبیین گردد.

گفتنی است یکی از پژوهشگران معاصر از این نسخه نفیس آگاهی داشته و برای نخستین بار مقاله‌ای تحت عنوان « رباعیات مجد همگر به خط نوه او » در مجله نامه بهارستان به چاپ رسانده‌اند. این مقاله چند صفحه‌ای که بیشتر به ارزش این نسخه از جهت نسخه‌شناسی می‌پردازد و به بررسی رباعیات مندرج در نسخه و نیز مطابقه و مقایسه آن رباعیات با دیگر نسخه‌ها برای تبیین نفاست آن نسخه نمی‌پردازد و تنها به معرفی آغاز، انجام و ارزش نسخه از جهت انجامیه منظوم و موزون و نیز دو رباعی مجد همگر که منسوب به خیام گردیده (رباعیات سرگردان) و نیز به عناوین توضیحی مندرج در این نسخه برای رباعیات و به ارزش آن عناوین به جهت تاریخی توجه کرده است. (رک. میر افضل، ۱۳۸۶، دفتر ۱۳ و ۱۴).

جدول تطبیقی نسخه چاپی و نسخه بریتانیا

تعداد رباعیات تازه یافته	تعداد رباعیات که در نسخه خطی نیست	تعداد رباعیات مشترک خطی و چاپی	تعداد رباعیات مندرج در نسخه خطی	تعداد رباعیات در نسخه چاپ شده	حروف الفا
۲	۵	۲۳	۲۵	۲۸	رباعیات حرف الف
۳ + یک	-	۱۴	۱۷	۱۴	حرف ب
۱۷	۱۵۷	۵۷	۷۴	۲۱۴	ت
۵۴	۷۶	۱۰۹	۱۶۳	۱۸۵	د
۴۱	۵	۱۶	۵۷	۲۱	ر
۱۴	۲	۱۵	۲۹	۱۷	ز
۶	۱	۴	۱۰	۵	س
۱۴	۵	۹	۲۳	۱۴	ش
۱۱۲	۱۰	۱۱	۱۲۳	۲۱	م
۸۵	۱	۳	۸۸	۴	ی
۳۴۸	۲۶۲	۲۶۱	۶۰۹	۵۲۳	مجموع

با مطابقت و مقایسه نسخه بریتانیا، مکتوب به سال ۶۹۷، با دیگر نسخه‌های موجود از دیوان این شاعر و نیز نسخه چاپی، گونه‌های مختلف تحریف این دیوان تبیین می‌گردد که به مهمترین آنها اشاره می‌شود:

<p>۱- اشکال در قافیه و ردیف
۲- تعویض و تبدیل مصراعها
۳- تکرار و جابجایی مصراعها
۴- تبدیل و تحریف واژه‌ها
۵- اختلال وزنی
۶- اغلاط چاپی</p>	گونه‌های تحریف

اشکال در قافیه و ردیف

یک دسته از اشکالات و تحریفات این دیوان، ابیات و رباعیاتی است که قافیه و ردیف آن تکرار گردیده و یا حروف قافیه بکلی تغییر یافته است. برای نمونه به چند مورد آن اشاره می‌شود:

صفحه ۶۸۶ رباعی دوم:

با حکم خدایی که قضایش این است می ساز دلا مگر قضایش این است
بیت مزبور، نخستین بیت از یکی از رباعی‌های دیوان چاپی است که با دقت در قافیه بیت، تکراری بودن قافیه در دو
مصراع بخوبی آشکار است. در نسخه بریتانیا مصراع دوم چنین است «می ساز دلا مگر رضایش این است» و صحیح
هم، چنین است.

ص ۶۹۸ رباعی دوم:

دلبر ز دل ممتحنم آگه نیست زین حال بدین سان که منم آگه نیست
در حسرت روی یار و یار آگه نیست بنگر که چگونه از غمم آگه نیست

اشکال قافیه در بیت دوم به خوبی مشهود است. صورت صحیح بیت دوم مطابق نسخه یاد شده، چنین است:

در آتش عشقش همه تن شب تا روز می سوزم و مویی ز تنم آگه نیست

ص ۷۴۸ رباعی چهارم: ۳

گل آب شد از شرم چو روی تو بدید در سرو خم افتاد چو قد تو بدید
دل بنده آن سرو که چون قد تو راست جان برخی آن گل که چو روی تو بدید

این رباعی به همین صورت مغلوپ در دیوان چاپی مجد همگر ثبت شده و مطابق نسخه بریتانیا، صحیح آن چنین
است:

گل آب شد از شرم چو روی تو بدید در سرو خم افتاد چو قد تو چمید
دل بنده آن سرو که چون قد تو راست جان برخی آن گل که چو روی تو دمید

ص ۷۴۹ رباعی اول:

گه گریه زمهرت آشنایی بدهد گه ناله نشان بی‌نشانی بدهد
ور زانکه رخم دعوی عشق تو کند اشکم بسدود زود گواهی بدهد

صورت صحیح رباعی مزبور چنین است:

گه گریه زمهرت آشنایی بدهد گه ناله نشان بی‌نوایی بدهد
ور رنگ رخم دعوی عشق تو کند اشکم بسدود زود و گواهی بدهد

ب: تعویض و تبدیل مصراعها

دسته‌ای دیگر از تحریفات رباعیات چاپ شده مجد همگر، مواردی است که مصراع یا بیتی از رباعیات این شاعر
توسط کاتبان و نسخا به کلی تغییر و تبدیل یافته و در دیوان چاپی راه یافته است. برای نمونه به چند مورد از آن اشاره
می‌شود:

ص ۶۷۱ رباعی اول:

گر طعنه همی زنی من شیدا را در آینه بنگر آن رخ زیبا را
تا شیفته و سغبه‌تر از من گردی وانگه نکنی بیش ملامت ما را

بیت دوم رباعی مزبور در نسخهٔ بریتانیا، چنین است:
تات از لب خوش آرزو آید شگری

وانگه نکنی بیش ملامت ما را

ص ۷۲۹ رباعی آخر:

بی‌نام تو نقش سکه، وارون گردد
زیید که زبان خاطب الکن گردد

بی یاد تو کام خطبه خوان، خون گردد
تا وضع زبان و دل دگرگون گردد

این رباعی نیز از جمله رباعیاتی است که توسط کاتبان بکلی محرف گردیده و صورت صحیح آن چنین است:

بی نام تو نقش سکه، وارون گردد
زیید که زبان خاطب الکن ماند

بی یاد تو حال خطبه خوان، خون گردد
شاید که دهان سکه پر خون گردد

ص ۷۳۲ رباعی دوم:

تا کی عمرت به خودپرستی گذرد
آن عمر که مرگ باشد اندر پی او

یا در غم نیستی و هستی گذرد
آن به که به خواب یا به مستی گذرد

رباعی مزبور مطابق نسخهٔ بریتانیا چنین است:

که وقت خوشت به بت پرستی گذرد
می خور که چنین عمر که غم در پی اوست

که در غم نیستی و هستی گذرد
آن به که به خواب یا به مستی گذرد

ص ۷۳۶ رباعی سوم:

دی گفت نهفته رخ، چو در راهم دید
گفتم که چو عمر این جهانم بگذشت

بس جور که این دلشده در راهم دید
وصل تو مگر در آن جهان خواهم دید

با تأمل در رباعی مزبور، موارد تحریف و تبدیل به خوبی آشکار و عیب قافیه مشهود است. صورت صحیح بیت اول

مطابق نسخهٔ موصوف، چنین است:

دی گفت نهفته رخ چو در راهم دید

بس شب که بخواهی رخ چون ماهم دید

ص ۷۷۲ رباعی آخر:

در از لب گوهر شکنش می‌خواهم
او را همگی ز جان و دل می‌خواهند

یک نکته ز شیرین دهنش می‌خواهم
اما نه بدین سان که من می‌خواهم

این رباعی نیز به کلی مورد تحریف واقع شده و صحیح آن چنین است:

در از لب گوهر شکنش می‌خواهم
ور زانکه به بوسه در میان آید نیز

یک نکته ز شیرین سخنش می‌خواهم
بوسی ز میان دهنش می‌خواهم

تکرار و جابجایی مصراعها

ص ۶۷۴ رباعی چهارم:

گر باد وزد بر این دل ریش خراب
ور خواب گذر کند بر این چشم پر آب
باشد که به هر عمر مرا با تو دمی
گفتار بود به پیک و دیدار به خواب
گفتنی است رباعی پنجم همان صفحه (۶۷۴)، بدین صورت ثبت شده است:

گفتار مبر ز گوشم ای درخوشاب
دیدار مبر ز چشمم ای عالمتاب
کایام چنان کند که ما را پس از این
گفتار بود به پیک و دیدار به خواب

بدین ترتیب مصراعهای پایانی هر دو رباعی، تکرار گردیده است. در نسخهٔ بریتانیا صورت صحیح ابیات دوم این دو رباعی، بدین گونه ضبط گردیده است:

در رباعی اول:

باشد که به هر عمر مرا با تو دمی
گفتار بود به نامه دیدار به خواب
و رباعی دوم:
کایام چنان کند که شبها گذرد
کز دور خیال هم بینیم به خواب
ص ۷۳۸ رباعی چهارم:

در توس شدم ز خاک فردوسی شاد
صد رحمت بر روان فردوسی باد
داد سخنان نغز فردوسی داد
کردیم بسی حدیث فردوسی یاد
مطابق نسخهٔ بریتانیا، صورت صحیح رباعی یاد شده، چنین است:

در طوس شدم ز خاک فردوسی شاد
کردیم بسی حدیث فردوسی یاد
داد سخنان نغز فردوسی داد
صد رحمت بر روان فردوسی باد

اختلال وزنی

برخی از رباعیات مندرج در دیوان چاپی این شاعر نیز دارای وزنی نادرست است که به دو نمونه آن، بسنده می‌شود:
ص ۶۶۷ بیت دوم:

از غبن و دریغ برکنم دیدهٔ خویش
اکنون که بدید دیدهٔ بدخواه تو را
اختلال وزن در مصراع دوم این بیت به خوبی آشکار است. مطابق نسخهٔ موصوف، صحیح بیت چنین است:
از غبن و دریغ چشم خود را بکنم
اکنون که بدید چشم بدخواه تو را
ص ۷۶۲ رباعی دوم:

زان سوز که از تو دارم ای شمع طراز
زان درد که خوردم از تو شبهای دراز
تا دل مانند بر دل مانند داغ
گر عمر بود به عمرها گویم باز

صورت صحیح مصراع سوم این رباعی چنین است: « تا دل مانند بر دل من، مانند داغ ».

تبدیل و تحریف واژه‌ها

بیشترین نوع تحریف در رباعیات چاپ شده دیوان این شاعر، مواردی است که کلمه یا کلماتی به علت بی‌دقتی کاتبان و نسخه‌نویسان، تحریف گردیده و بکلی تغییر یافته است و یا کلمات در مصراع و یا بیتی آنچنان جا به جا شده که باعث ابهام در معنی و مفهوم بیت گردیده است.

ص ۶۷۰ رباعی چهارم:

ای ذات پسندیده تو حق عزیز میسند مرا بدین چنین خواربها

این بیت به همین صورت مغلوپ در متن دیوان چاپی، ثبت گردیده است و مفهوم چندان روشنی ندارد. در نسخه بریتانیا، بیت چنین است:

ای ذات عزیز تو پسندیده حق میسند مرا بدین چنین خواربها
ص ۶۸۵ بیت اول:

ای دل سر همتم که چون چرخ فروست ناید به جهان فرود با هر چه در اوست

با دقت در مفهوم بیت مزبور، نشانه‌های تحریف به خوبی آشکار است. صحیح بیت چنین است:

ای دل سر همتم کزو چرخ فروست ناید به جهان فرود با هر چه در اوست
ص ۷۰۲ رباعی دوم:

دریای سرشک، دیده پر نم ماست وان بدر که بر کوه نتابد دل ماست
در حسرت همدم بشد عمر عزیز ما در غم همدمیم و غم همدم ماست

چنانکه واضح است علاوه بر مفهوم، قافیۀ بیت اول نیز اشکال دارد. صورت صحیح این رباعی مطابق با نسخه بریتانیا چنین است:

دریای سرشک دیده پر نم ماست وان نار که کوه برنتابد غم ماست
در حسرت همدمی بشد عمر و هنوز ما در غم همدمیم و غم همدم ماست
ص ۷۰۳ بیت چهارم:

شکر ز لبش، پیل به بالا می‌ریخت وز مستی و بیخودی چو فرزین می‌رفت

با تأمل در مفهوم بیت، ترکیب «پیل به بالا» مفهوم روشنی ندارد و مطابق نسخه بریتانیا، ترکیب «به پیل بالا» صحیح است و شاعر علاوه بر مفهوم کثرت و زیادی، به ابهام تناسب واژه پیل و فرزین نظر داشته است.

ص ۷۱۲ رباعی دوم:

گفتی که به شیر مردی آرم زیرت و اندازم در معرض صد شمشیرت
من شیر به دم گیرم و شمشیر به دست ناز شیر برسم و نه از شمشیرت

با تأمل در بیت، علاوه بر تکرار قافیه در دو بیت، نشانه‌های تحریف به وضوح آشکار است. بیت دوم رباعی مزبور در نسخه بریتانیا چنین است:

من شیر به دم گیرم و شمشیر به دست
نز شمشیرت بترسم و نز شیرت

ص ۷۲۰ رباعی اول:

آن روز که جان جفت کشاکش گردد
یا دولتم از حسرتت آتش گردد
یک قطره ز آب چشم بر خاکم ریزد
تا خاک لحد بر دل من خوش گردد

ترکیب « یا دولتم » در رباعی مزبور بی‌ارتباط است و با مفهوم بیت سازگاری ندارد. مصحح در پاورقی به نسخه بدل « ذلتم و زلتم » اشاره کرده که آن هم ناسازگار است. در نسخهٔ بریتانیا به جای آن، « باد لبم » ضبط گردیده و شاعر تناسب چهار عنصر باد، آتش، آب و خاک را در بیت، در نظر داشته است.

ص ۷۲۱ رباعی دوم:

از آتش و آب دل و جانم فریاد
در آتش و آب چون توان بودن شاد
زینسان که چو خاک داد بر بادم هجر
زین پس برساند به تو بر خاکم باد

رباعی مزبور نیز به همین محرف در متن دیوان چاپی مجد همگر ثبت گردیده است. صورت صحیح آن، چنین است:

از آتش و آب دل و چشمم فریاد
در آتش و آب چون توان بودن شاد
زینسان که چو خاک داد بر بادم هجر
زین پس نرساند بر تو خاکم باد

ص ۷۲۲ رباعی پنجم:

از لطف تو، قد سرو را حال آید
وز رشک رخ تو، ماه بدحال آید

و صحیح بیت چنین است:

از لطف قد تو، سرو را حال آید
وز رشک رخ تو، ماه بدحال آید

ص ۷۲۴ بیت اول:

اول سخنم چو از زبان برخیزد
و اول حرفم چو از بیان برخیزد

به جای واژه « بیان » در نسخهٔ خطی « بنان » ثبت گردیده که صحیح هم، چنین است.

ص ۷۴۳ بیت نهم:

گر بر دلم از جور تو صد تیر آید
ممکن نه که در مهر تو تفسیر آید

واژه « تفسیر » از تحریفات کاتبان است و صورت صحیح « تغییر » است.

ص ۷۴۶ بیت چهارم:

این کور کبود پوش کز قامت پیر
با هیچ جوانمرد دمی راست نشد

در نسخهٔ بریتانیا به جای مصرع اول چنین آمده است: « این کور کبود از قامت کژ » و با توجه به مصراع دوم و تضاد کژ و راست، این ضبط صحیح‌تر است.

ص ۷۵۳ رباعی چهارم:

هر سر که تو را بر خط فرمان گردد
از دولت تو سرور اقران گردد
آن عید هر آنکه با تو کژ بد چوگان
این عید به شمشیر تو قربان گردد
در نسخه بریتانیا به جای بیت دوم، چنین آمده است:
این عید هر آنکه با تو کژ بد چو کمان
ص ۷۵۸ بیت هفتم:

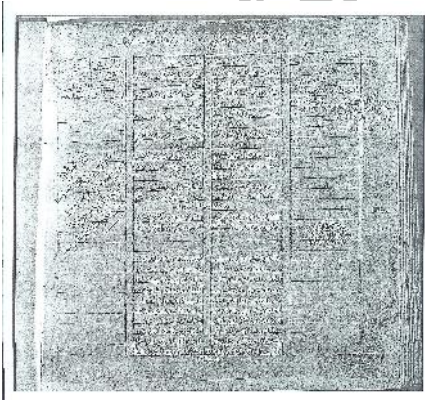
چشمی دارم چو ابر دی گوهر بار
دستی که چو ریگ سیم و زر بازدار
مصراع دوم صحیح نیست و مطابق نسخه بریتانیا صحیح، چنین است: «دستی که چو ریگ سیم و زر بارد خوار».
ص ۷۷۲ بیت اول:

بر من چو گذر کند بت کشمیرم
در دیده قیاس چشم مستش گیرم
به جای ترکیب «در دیده» در نسخه موصوف «دزدیده» ضبط گردیده که صحیح هم، چنین است.
اغلاط چاپی:

علاوه بر اشکالات و اغلاط مختلف متن دیوان چاپی، دسته‌ای دیگر از اغلاط، غلطهای چاپی است که در متن دیوان فراوان است. برای نمونه به دو مورد آن اشاره می‌شود:
ص ۷۴۶ بیت اول:

گردون که لطف در تن پاک تو نهاد
دل را ز چه روی در ملاک تو نهاد
واژه ملاک نادرست و صحیح آن «هلاک» است.
واژه ۷۳۳ بیت نهم:

خون ریختی ار چشم تو گریان دیدی
خون از تن آن ریخته خون چون بیند
به جای مصراع دوم در نسخه خطی چنین می‌خوانیم: «خون از تن تو، ریخته خود چون بیند».

صفحه پایانی نسخه مذکور

صفحه نخستین نسخه خطی از رباعیات مجد همگر
کتابت ۶۹۷ هجری

از دیگر نسخه‌های باقی مانده از دیوان مجد همگر می‌توان به نسخه‌های زیر اشاره کرد

۱ - نسخه خطی کتابخانه ملی ملک به شماره ۵۳۰۷ که مجموعه‌ای است از سی دیوان شعر فارسی که در قرن یازدهم کتابت گردیده و شامل اشعاری از مجد همگر است. این نسخه فاقد رباعیات مجد همگر است و تنها شامل قصاید این شاعر است.

۲ - نسخه کتابخانه بادلیان انگلستان با تاریخ کتابت ذی‌القعدة ۱۰۰۵ هجری قمری که فیلمی از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۸۰۱ موجود است. این نسخه که از صفحه ۸۹ تا ۱۳۷ شامل اشعار مجد همگر است، مانند نسخه پیشین تنها شامل قصاید این شاعر است و ظاهراً هر دو از یک نسخه استنساخ گردیده‌اند.

۳ - نسخه کتابخانه ادبیات، (حکمت ۱/۱۳۴) که مجموعه‌ای است از اشعار مجد همگر، جمال‌الدین عبدالرزاق، کمال اسماعیل و اهلی شیرازی که در سده یازدهم هجری کتابت گردیده و علاوه بر قصاید و قطعات، تنها ۱۷ رباعی از رباعیات مجد همگر را شامل است.

۴ - نسخه دیگری از دیوان مجد همگر در کتابخانه بادلیان آکسفورد نگهداری می‌شود که نسخه‌ای نسبتاً کامل از دیوان این شاعر است. این نسخه که بدون تاریخ کتابت است، در ۱۹۱ برگ ۱۵ سطری توسط کاتبی به نام قوام بن محمد شیرازی به خط نستعلیق کتابت گردیده و علاوه بر قصاید، غزلیات این شاعر را نیز در بردارد. فیلمی از این نسخه به شماره ۸۹۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود و عکسی از آن در اختیار نگارنده این سطور است که در این مقاله به مقایسه رباعیات مندرج در این نسخه با نسخه ۶۹۷ هجری پرداخته است.

۵ - نسخه خطی دیگری از دیوان مجد همگر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۴۰ موجود است. این نسخه شامل قصاید و رباعیات دیوان مجد همگر است و با وجود متأخر بودن از نسخه‌های کامل دیوان این شاعر می‌باشد.

مقایسه نسخه بریتانیا با دیگر نسخه‌های خطی

در این قسمت از نوشتار به مقایسه و مطابقت رباعیات مندرج در نسخه خطی موصوف، معروف به نسخه بریتانیا، با دیگر نسخه‌های خطی که مشتمل بر رباعیات این شاعر است، می‌پردازیم.

چنانکه اشاره شد، دو نسخه کتابخانه بادلیان نوشته قوام بن محمد شیرازی (فیلم ۸۹۴) و نیز نسخه کتابخانه مجلس، نسخه نسبتاً کامل و مشتمل بر میزان قابل توجهی از رباعیات دیوان این شاعر می‌باشد؛ ولیکن با مقایسه نسخه بریتانیا با این دو نسخه، میزان تصرفات کاتبان و تحریفات در نسخه‌های بعدی (از جمله دو نسخه مذکور) از دیوان این شاعر بوضوح آشکار می‌گردد. برای نمونه به چند مورد از این تحریفات و تصرفات اشاره می‌کنیم.

در نسخه بادلیان این رباعی از مجد همگر بدین صورت ضبط گردیده است:

چون عود بنالیدم و بنواخت مرا	از دوری اوست مستمندی ما را
می‌گفت چو در دل خرابم بنشست	کاخ به خراب درافکنندی ما را

در نسخه کتابخانه مجلس نیز رباعی مذکور، با کمی اختلاف در مصراع سوم (بگذشت به جای بنشست) مضبوط است. در نسخه بریتانیا این رباعی چنین ضبط گردیده است:

چون عود بنالیدم و بنواخت مرا	با آنکه بدم سوختنی ساخت مرا
------------------------------	-----------------------------

یک رگ ز دلم به گوشمالش بگسست حالی ز کنار خود بینداخت مرا

بدین صورت میزان تصرفات و تحریفات کاتبان در رباعی مذکور به وضوح آشکار می‌گردد.
نسخه بادلیان:

خرم به تو داشتم دل پر غم مرا هجر تو حزین کرد دل خرم را
من تلخی عالم به تو خوش می‌کردم با تلخی هجرت چه کنم عالم را

در نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی رباعی مذکور به همین صورت ضبط گردیده است. در نسخه بادلیان به جای مصراع نخست چنین می‌خوانیم: «خرم به تو داشتم دل بی غم را» و صحیح، چنین است.
نسخه بادلیان:

گر طعنه همی زنی من شیدا را در آینه بنگر آن رخ زیبا را
تا شیفته و زارتر از من گردی وانگه نکنی بیش ملامت ما را

به جای بیت دوم در قدیمترین نسخه (بریتانیا) چنین می‌خوانیم:

تات از لب خوش آرزو آید شکری در آینه بنگر آن رخ زیبا را

چنانکه مشاهده می‌شود بیت به خاطر عدم خوانش صحیح توسط کاتبان، به کلی محرف گردیده و در نسخه‌های بعدی از جمله نسخه چاپی دیوان این شاعر راه یافته است.
نمونه دیگر:

در نسخه بادلیان چنین می‌خوانیم:

ای چرخ عنانم از سفر هیچ متاب نانم ز سر اندیب ده آبم ز سراب
هر شام ز بادهم قرصی نان هر بام ز شام ده مرا شربتی آب

چنانکه مشاهده می‌شود، اختلال وزنی در مصراع سوم به خوبی آشکار است. در نسخه بریتانیا، بیت دوم چنین است:
هر شام ز بامیان دهم قرصی نان هر بام ز شام ده مرا شربتی آب
و شاعر تناسب چهار شهر «سر اندیب و سراب و بامیان و شام» را مورد نظر داشته است.
نسخه بادلیان:

ای چرخ بیار هر چه داری ز عذاب زنهار مده مرا و در بد بشتاب
طوفان بلا بیار و مندیش ز من زیرا که تو یارانی و من خسته آب

چنانکه مشاهده می‌شود، بیت دوم نامفهوم و ناسازگار است. در نسخه بریتانیا چنین می‌خوانیم:

طوفان بلا بیار و مندیش ز من زیرا که تو بارانی و من خشت تراب

گفتنی است این رباعی در نسخه مجلس وجود ندارد.

نسخه بادلیان:

نادیده شهی گزید و مأیوس نشست بلبل نفسی خوش زد و محبوس نشست

خلقی به بهار و روز تو دل شادند شادی من از شمع دل افروز نشست

با تأمل در رباعی مزبور، علاوه بر ناسازگاری مفهوم مصراعها، اشکال در قافیه رباعی نیز مشهود است. در نسخه مجلس نیز به جای کلمه « نادیده »، « بر دیده » ضبط شده و بقیه رباعی یکسان است. صورت صحیح رباعی مزبور مطابق نسخه بریتانیا (کتابت ۶۹۷) چنین است:

سیمرغ شهی گزید و مأیوس نشست بلبل نفسی خوش زد و محبوس نشست

شد بوم سپاهان وطن کرکس و جغد زین زاغ که باز جای طاووس نشست

نسخه بادلیان:

بی نام تو نقش سکه وارون گردد بی اسم تو کام خطبه خوان خون گردد

زیید که زبان خاطر الکن گردد شاید که دهان سکه چون خون گردد

در نسخه بریتانیا، رباعی محرف و مغلوط مزبور، چنین ضبط گردیده است:

بی نام تو نقش سکه وارون گردد بی یاد تو حال خطبه خوان چون گردد

زیید که زبان منبر الکن مانند شاید که دهان سکه پر خون گردد

گفتنی است در دیگر نسخه‌های خطی از جمله نسخه خطی کتابخانه مجلس، رباعی مذکور نیامده است. نسخه بادلیان:

چون یاد ز یاد دلکشم می‌آید سوزی به دل بلاکشم می‌آید

می‌خندم و خنده‌ام نمی‌آید خوش می‌گیرم و از خنده خوشم می‌آید

ناسازگاری دو مصراع اخیر از جهت معنا و مفهوم به وضوح آشکار است. در نسخه بریتانیا چنین می‌خوانیم:

چون یاد ز یار دلکشم می‌آید سوزی به دل پرآشتم می‌آید

می‌خندم و خنده‌ام نمی‌آید خوش می‌گیرم و گریه خوش خوشم می‌آید

نسخه بادلیان:

کو جان که ز بیداد فلک خسته نشد کو تن کان خود به خاک پیوسته نشد

نبود عجب از غایت کج رفتن تو کو چون سایه خود از پی‌ات تشنه نشد

رباعی مذکور که در برخی از نسخه‌های خطی (از جمله نسخه مجلس) محذوف گردیده، در نسخه بریتانیا (قدیمترین نسخه) چنین است:

کو جان که ز بیداد فلک خسته نشد کو تن که از او به خاک پیوسته نشد

کو مرغ دلی کز پی کامی نپرید کافتاده به دامی ز بلا بسته نشد

در نسخه بادلیان یک رباعی ضبط گردیده بدین مضمون:

از خوی بدت که هیچ بهتر نشود از سفلگی تو کس توانگر نشود

یک گرسنه از تو خشک نانی نخورد وز توب هیچ تشنه‌ای تر نشود

گفتنی است رباعی مزبور در نسخهٔ بریتانیا به صورت دو رباعی جداگانه بوده که در نسخه‌های بعدی از جمله نسخهٔ بادلیان به صورت یک رباعی درآمده و آن دو رباعی چنین است:

از خوی بدت که هیچ بهتر نشود آن بیند دل که دیده باور نشود
وان از تو نویسم که به صد عمر یکی بر تختهٔ تقدیر مصور نشود

و رباعی دیگر چنین است:

کامی فلکا از تو میسر نشود وز سفلگی تو کس توانگر نشود
یک گرسنه از تو خشک نانی نخورد وز توب هیچ تشنه‌ای تر نشود

نمونه دیگر:

در نسخهٔ بادلیان چنین می‌خوانیم:

چشمی دارم چو ابر دی گوهربار دستی که چو ریگ سیم و زر بارد خوار
عیش شب و روز نیک خود را دریاب روز بد و تیره شب به من بازگذار

این رباعی نیز از جمله رباعیاتی است که در اصل دو رباعی جداگانه بود. ولیکن به دلیل خلط و به هم آمیزی مصراعها در نسخه‌های مختلف، به صورت یک رباعی درآمده است. در نسخهٔ بریتانیا، صحیح رباعی مزبور بدین صورت است:

ای دوست تو غم با من غمساز گذار خود عمر به عیش و طرب و ناز گذار
عیش شب و روز نیک خود را دریاب روز بد و تیره شب به من باز گذار

و آن دیگری:

چشمی دارم چو ابر دی گوهربار دستی که چو ریگ سیم و زر بارد خوار
با این همه نعمت و سخاوت که مراست دنیا به جان می‌طلبم مفلس‌وار

در نسخهٔ بادلیان می‌خوانیم:

از آتش و آب دل و چشمم فریاد در آتش و آب چون توان بودن شاد
زین سان که چو خاک داد بر بادم هجر ایشار و نثار عید و نوروزت باد

با تأمل در مفهوم رباعی مزبور، ناسازگاری دو مصراع اخیر بخوبی آشکار است. در نسخهٔ بریتانیا به جای مصراع آخر چنین می‌خوانیم « زین پس نرساند به تو بر خاکم باد »

در نسخهٔ بادلیان دو رباعی ضبط گردیده بدین صورت:

هر شب چو وزد بر دل من باد سحر بیدار شو و عشوهٔ هر حور مخور
گفتم نکنم توبه ز عشق آخر عمر خواب که صبح از همه خوبی خوشتر

هر شب چو شوم به خلوت آباد سحر من باشم و آتش دل و باد سحر
می ترس ز فریاد سحر و آه شبم ای غافل از آه شب و فریاد سحر

با تأمل در دو رباعی مزبور ناسازگاری مصراعها، بوضوح آشکار است. گفتنی است این دو رباعی در اصل سه رباعی جداگانه بوده که با خلط و به هم آمیزی مصراعها، به صورت دو رباعی نامفهوم درآمده است و آن سه رباعی چنین است:

گویند چو آمد شب عمرت به سحر بیدار شو و عشوه هر حور مخور
گفتم نکسم توبه ز عشق آخر عمر خواب گه صبح از همه خوابی خوشتر

هر شب چو وزد بر دل من باد سحر بر یاد تو از گریه دهم داد سحر
می ترس ز فریاد سحر و آه شبم ای غافل از آه شب و فریاد سحر

هر صبح شوم به خلوت آباد سحر وز یاد تو و مهر دهم داد سحر
از مهر تو بر باد دهم جان عزیز گر بوی تو آورد به من باد سحر

در نسخه بادلیان چنین می خوانیم:

هان تا تو بر آتش هوس نشینی وز عشوه بر آب همچو خس نشینی
در بند تو، گر شوی قفس بنشینم بر دیده اگر نشانمت نشینی

بیت دوم در قدیمترین نسخه مجد همگر (نسخه بریتانیا) چنین است:

در بند تو، گر شوی قفس بنشینم بر قند من ار شو مگس نشینی

نتیجه

۱- از آنجا که دیوان مجد همگر بر اساس چند نسخه خطی متأخر، تصحیح و تدوین گردیده، دارای تحریفات فراوانی است.

۲- یکی از ارزنده ترین نسخه های موجود از رباعیات این شاعر که در سال ۶۹۷ توسط نوه شاعر کتابت و تصحیح و تدوین شده، نسخه ای است که در موزه بریتانیا محفوظ اوست. این نسخه نسبت به دیگر نسخه های باقی مانده از دیوان این شاعر شامل بخش عظیمی از رباعیات این شاعر به صورت صحیح و قابل استناد است.

۳- با مطابقه و مقابله متن دیوان چاپی با نسخه بریتانیا، بسیاری از تحریفات رباعیات دیوان چاپی برطرف می گردد.

۴- یکی از پر رباعی ترین شاعران قرن هفتم هجری که رباعیات وی مورد غفلت واقع شده، مجد همگر است.

۵- رباعیات این شاعر با یافتن نسخه های متعدد و متقدم به تصحیح علمی و منقح نیاز دارد.

منابع

- ۱- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۷۷). *آتشکده آذر*، تصحیح میر هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- ۲- ادیب صابر، شهاب‌الدین (۱۳۸۵). *دیوان*، تصحیح احمدرضا یلمه‌ها، تهران: نیک خرد.
- ۳- انوری ابیوردی، اوحدالدین (۱۳۶۴). *دیوان*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۴- برهان، محمدبن حسین خلف (۱۳۶۱). *برهان قاطع*، به اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر.
- ۵- پادشاه، محمد (۱۳۶۴). *آندراج*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: خیام.
- ۶- دانش پژوه، محمدتقی و ایرج افشار (۱۳۷۴). *فهرستواره کتابخانه مینوی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۷- دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۶۶). *تذکره الشعراء*، تصحیح محمد رمضان، تهران: کلاله خاور.
- ۸- رستگار فسایی، منصور (۱۳۷۳). *انواع شعر فارسی*، شیراز: انتشارات نوید.
- ۹- صفا، ذبیح الله (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات ایران*، تهران: انتشارات فردوس.
- ۱۰- فدایی، غلامرضا (۱۳۸۶). *آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب*، تهران: سمت.
- ۱۱- کامگار پارسی، محمد (۱۳۷۲). *رباعی و رباعی سرایان از آغاز تا قرن هشتم هجری*، به کوشش اسماعیل حاکمی، تهران: انتشارات دانشگاه.
- ۱۲- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). *نقد و تصحیح متون*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۱۳- ----- (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*، تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۱۴- مجد همگر، خواجه مجدالدین احمد (۱۳۷۵). *دیوان*، تصحیح و کوشش احمد کرمی، تهران: انتشارات ما.
- ۱۵- ----- (بی تا). *دیوان*، نسخه خطی کتابخانه ملی ملک به شماره ۵۳۰۷.
- ۱۶- ----- (۱۰۰۵). *دیوان*، نسخه خطی کتابخانه بادلیان، فیلم ۸۰۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۱۷- ----- (بی تا). *دیوان*، نسخه خطی کتابخانه حکمت به شماره ۱۳۴، محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۱۸- ----- (بی تا). *دیوان*، نسخه خطی کتابخانه بادلیان، فیلم ۸۹۴، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۱۹- ----- (۱۳۰۲). *دیوان*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ۲۰- میرافضلی، سید علی (۱۳۸۶). *رباعیات مجد همگر به خط نوه او*، نامه بهارستان، سال هشتم و نهم، دفتر ۱۳ و ۱۴، ص ۳۴۶-۳۳۷.
- ۲۱- منزوی، احمد (۱۳۴۹). *فهرست نسخ خطی فارسی*، تهران: مؤسسه فرهنگی - منطقه‌ای.
- ۲۲- نفیسی، سعید (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی*، تهران: کتابفروشی فروغی.
- ۲۳- ----- (۱۳۱۳). *مجدالدین همگر*، مجله مهر، سال دوم، شماره ۱۰ و ۱۱ و ۱۲، ص ۳۱-۱۷.